
MODERNIZACIJA PRIPOVJEDNOG POSTUPKA U ROMANU *ULIŠTE* DRAGANA NIKOLIĆA

Milan Marković

The author considers the position of the novel “Ulište” in the frame of the entire artistic production of Dragan Nikolić as well as in a broader system of the Montenegrin national literature. Based on his analysis we can conclude that for its aesthetic values the work of Dragan Nikolić represents a significant but neglected phase of development of the Montenegrin modernist literature.

*Vasiljevići su daleko od svake dosad napisane knjige*¹

Usljed izraženih rezultata na drugim poljima profesionalnoga djelovanja, književno stvaralaštvo Dragana Nikolića² do danas

¹ Dragan Nikolić, *Ulište*, Matica crnogorska, Podgorica, 2009, str. 313.

² Dragan Nikolić (Nikšić, Ozrinići 1933 – Skoplje 2006), profesor književnosti i jezika, uz svoj novinarski i publicistički opus, ostavio je i veliko prozno djelo *Crnogorsku trilogiju*, koju čine romani: *Kuće*, *Ulište*, *Dim*. *Kuće* su svojevremeno uvrštene u antologijski izbor *Sto jugoslovenskih romana* (Mladost, Zagreb). Zajedno sa bratom Živkom Nikolićem scenarista više igranih filmova sa tematikom iz crnogorskog života. Bio je član Matice

je ostalo nedovoljno zapaženo i osvijetljeno. Takav presedan se s jedne strane može razumjeti samom prirodom ovoga stvaraoca i njegovim povučenim i izmještenim životom³, ali i izazovima nestabilnoga vremena koje se u opštem metežu prestalo baviti vrijednostima koje se prećutkivanjem potiru u zaborav. Svakako, najveća odgovornost pripada književnoj inteligenciji koja, čini se, i dalje više pažnje usmjerava na razgovor o bitnim ali već iscrpljenim narativima i temama, negoli o sistematizaciji crnogorske književne baštine u njenome totalu, koja bez posvećivanja zaslužene pažnje literarnom korpusu ovog velikana višestruko biva osiromašena. U tom smislu, kada se priča o tipično crnogorskim senzibilitetima i temama, etosu, jeziku, evoluciji i estetskim mogućnostima njihove obrade, mora se govoriti i o književnoj praksi Dragana Nikolića koja, iako ne velika u opusu, svakako zadivljuje svojom snagom i dometima. Dakle, zadatak je velik i ozbiljan jer obuhvata razgovore o inherentnim estetskim vrijednostima književnoga izraza Dragana Nikolića ali i o poziciji njegova opusa u širim kontekstima: kontekstima epohe, nacionalne književnosti i ukupnoga kulturnog nasljeđa. Sa današnje književnoistorijske tačke gledišta moglo bi se primijetiti da Nikolićev inovativni literarni senzibilitet nije bio ni dovoljno prepoznat, a samim tim ni zaslužno vrednovan u trenutku kad se pojavio da bi se razvio u širu poetsku struju, pa će njegovo literarno stvaralaštvo ostati izolovan fenomen u književnoj tradiciji druge polovine XX vijeka. To, svakako, nije slučaj s umjetničkim opusom njegovoga brata, Živka, koji je sličnu viziju vješto transponovao u drugi umjetnički medij i definisao jedinstven kinematografski

crnogorske, Društva nezavisnih crnogorskih književnika, Crnogorskog PEN centra i dobitnik niza značajnih nagrada za novinarsko-publicistički rad.

³ Nikolić je bio glavni urednik *Borbe* za Makedoniju i dopisnik više televizijskih i novinskih kuća na teritoriji bivše Jugoslavije. Do kraja života bio je kolumnist *Utrinskog vesnika*.

izraz crnogorske kulture. Njihove estetske, etičke i profetske perspektive su do te mjere utisnute u njihove rukopise da se međusobno prepliću i dopunjavaju, što samo dokazuje širinu njihova talenta, jasnu stvaralačku viziju i opšti značaj kako pojedinačne, tako i zajedničke zaostavštine.

Roman *Ulište* jedan je od tri napisana romana Dragana Nikolića, koji su pod zajedničkim naslovom *Crnogorska trilogija* objavljeni neposredno nakon autorove smrti⁴. Svaki roman iz navedene trilogije, sugestivnim naslovom (*Kuće, Ulište, Dim*) ističe bitne motive kako za razumijevanje izgrađenih svjetova romana, tako i za razumijevanje cjelokupne empirije koja im je služila kao uzor-model. U tom smislu, Nikolićeva proza je uvijek ostala koncentrisana na izrazito tipičnu socijalno-kulturnu atmosferu terena crnogorske unutrašnjosti u kojoj je autor rođen i koja ga je životno oblikovala uprkos ranom odlasku iz nje. Zato se i tema odlaska-povratka iz rodnoga zavičaja javlja kao bitno egzistencijalno težište i *Ulišta* i njegovih drugih ostvarenja.

U strukturnom smislu, roman *Ulište* tretira nekoliko ukrštena narativna toka od kojih svaki ima autonomne stilsko-poetičke osobenosti. Okvirni narativ prati intimnu životnu priču Jakova Vasiljevića, njegova identitetska traganja i preispitivanja i unutrašnje razdore između onoga ko želi da bude i onoga kakvim ga je tradicija odgojila da bude. Kako je jedino njemu od svih likova romana dopušteno da pripovijeda, a kako se njegov pripovjedni glas nalazi na okvirima teksta i tako otvara i zatvara roman, slobodno se može reći da je Jakov glavni junak romana. Zbog toga, njegova tačka gledišta biva privilegovana u odnosu na ostale likove, a saznanja do kojih dolazi postaju opšti i univerzalni obrasci o životu i mogućnostima postojanja u tako definisanom svijetu. Usljed prostorno pomjerene perspektive

⁴ Konačnu verziju *Crnogorske trilogije*, Nikolić je, mjesec dana prije smrti, predao Matici crnogorskoj.

prouzrokovane odlaskom od kuće, Jakov je u stanju da jasnije sagleda životnu realnost zavičaja, ali isto tako i da u novom kulturnom ambijentu primijeti naslijeđeni porodični karakter koji sa sobom nosi. Ipak, Jakov od njega ne bježi, već svoju misao usmjerava ka razumijevanju složenih mehanizama u kojima se on manifestuje i reperkusija koje sa sobom nosi. Takav nivo samospoznaje dodatnu motivaciju nalazi i u činjenici da je mladi student sam u svijetu koji ne poznaje. Zato će njegova pozicija biti pozicija na granici između dva svijeta: svijeta tuđine i svijeta zavičaja, s izrečenom riječju kao životnim principom koja ga progona od zavičaja i koja mu ne dozvoljava da se u njega vrati. Naime, na samom početku romana, Jakov donosi odluku o odlasku, podstaknut saznanjem da tu nije i njegov dom.

Kad sam posljednji put došao, rekao sam, onako u zbrci, samom sebi u izgubljenosti mučan: očeva kuća nije moja kuća, to više nije ni očeva kuća. Ono je kuća Bitine dece. Učinilo mi se da sam se u toj riječi istanjio i da sam se našao u nečemu u čemu nikad niko moj nije bio. Poslije sam pustim i suvim poljem otišao. Nijesam znao šta ću s tim iznenadnim, nepoznatim i neobičnim stanjem, da li zbog one riječi, pune istine i gorčine, treba da plačem ili da likujem, da li sam njom sebe pobijedio ili porazio. Neka bude šta oće, ali se kući više nikada neću moći vratiti. Dok odlazim, svijet mi se otvara kao rana. Dok odlazim, svijet primam kao istinu, s najgorim pomiren. Uzgred sam se kleo, u očajanju od koga su mi gorjele ruke, u očajanju u kome sam se razdvajao od sebe, da mi nijesmo otišli da bi očevu ognjištu naudili, nego da bi našli svoj put i svoj život, pošto na ognjištu nema, ni našeg puta ni našeg života.⁵

Istaknuto obećanje i data riječ će ga i na kraju romana ostaviti u istoj egzistencijalnoj poziciji: na željezničkoj stanici, s kupljenom kartom, Jakov će iz više navrata čekati voz, svaki put

⁵ Nav. d, str. 12.

siguran da se u njega neće ukrcati i da se neće vratiti kući. Vratiti se kući značilo bi pogaziti riječ, a pogaziti riječ značilo bi poništiti sebe, jer *život će prestati kad ne bude kakav je vazda bio. Kuće će nestati kad ne budu kakve su vazda bile. Ljudi će nestati kad njihove riječi budu ništa, i za njih i za druge. Ko može da živi u svijetu u kome nema postojanih riječi i kuća koje na njih liče?*⁶ Dakle, kategorija riječi je prva kategorija koja se mora razumjeti u kontekstu opisane kulture. Tvrdi kao kamen i postojana kao kuća, ona je etički kanon, zbog nje se gube glave, zbog nje se sinovi i očevi odriču jedni drugih; bez nje ne postoji ništa, a s njom započinje sve. I svakako, kao takva, ona će biti na početku svake priče; ne samo intimne životne priče Jakova Vasiljevića, već i centralne priče romana – priče o porodici Vasiljević i njenome razvoju od nastanka do izazova koje je donijelo savremeno doba.

Snagom epske mistifikacije prošlosti preobražena u junački mit, istinska priča o nastanku Vasiljevića se u romanu postepeno otkriva u sasvim drugom svijetlu. Vasilj, praotac porodice i plemena, odmeće se od svoga ognjišta iz sličnih razloga kao i Jakov. Pogoden snagom izgovorene očeve riječi, Vasilj čini pobunu, i tako ostaje bez opšteg moralnog i egzistencijalnog kompasa.

Čuvši očevu riječ Vasilju se učinilo da više nije živi, postojeći stvor, nego ništa, samo sjenka.

*Možda se ništa ne bi ni dogodilo da otac takvu riječ nije izustio, iako su takve riječi govorene od kad je svijeta. Kome sve nijesu govorene, koliko je onih što ih nije uzelo k srcu. Takve riječi su vazda brzo zaboravljane. Vasilj je riječ uzeo k srcu, zbog nje nije mogao da spava.*⁷

Dijalektika izgovorene riječi i njenoga značaja u ovako definisanom ambijentu se ogleda na više načina. S jedne strane, njena

⁶ *Isto*, str. 41.

⁷ *Isto*, str. 78.

izrazito destruktivna priroda se ostvaruje u moći da zavadi oca sa sinom, brata s bratom, porodicu s porodicom, pleme s plemenom; a, s druge strane strane, njena stvaralačka priroda se ostvaruje u moći da formira čovjeka i definiše njegove društvene funkcije, da stvori porodicu ili pleme. A Vasiljevići jesu stvoreni iz riječi: ne samo riječi Vasiljevog oca, već i riječi njegove majke Marike, koja njome bira planinski krš za temelj novoga porodičnog ognjišta, ali i definiše tip i smisao postojanja čovjeka koji smije biti njegov član. Nastali na taj način, Vasiljevići postaju više od toponima ili porodice: oni su autonomna kultura, mentalitet i tradicija; oni su pleme i samoizgrađeno ulište, nastalo kao sklonište s osobenom društvenom hijerarhijom i strogim pravilima utisnutim u njegovu mnemoniju u skladu s kojima pojedinac treba da živi, misli i djeluje. Dakle, u ambijentu apsolutno orijentisanom na izgovorenu misao, *riječ* je vrhovna vrijednost, ona dijeli brata od nebrata, kuću od nekuće, Vasiljeviće od nikogovića, ulište od tuđine, utopiju od apokalipse. Kroz porodičnu krv naslijeđena od prapostanka, ona će ostati osnovna motivaciona snaga za svaki pojedinačni postupak, bez obzira na njegove posljedice. Zato Jakov, u svijetu u kojem se riječ drugačije vrednuje, ne zaboravlja ono što je izgovoreno, pa autoritetom sopstvene riječi-obećanja, uzima pravdu u ruke i tako brani lični i porodični obraz.

Međutim, opšta dramatika istorijskih promjena zahvata i izolovani krš Vasiljevića i odrubljuje njegovu etiku. Slava i porodični poredak ostaju atributi prošlosti, oživljeni još samo u istini gusala⁸ koje i same iščezavaju s porodičnog ognjišta. Nestaju jer više nema uzornih života ni smrti koje bi bile vrijedne pamćenja. Očevi se zbog toga okreću herojskim

⁸ „Gusle nikada nijesu bile suvi, izdubljeni, javorov trupac, zapeta zečija čapra i zategnuta dlaka konjskog repa, u rukama guslara njihov jek otvara davne davnine, do onoga što je zlatno i izgubljeno, i izgubljenu ili predvojenu dušu sa njenom čistom, prečistom cjelinom sastaje“, u: *Isto*, str. 62.

vremenima kad je život imao smisla i njihovim simbolima koji su ostali kao spomenici. Istrošenih postojanja, oni gledaju u svoje potomstvo i kuće kao rezultate ličnih životnih usmjerenja kojima moderno doba progresivno poništava vrijednost. Budućnost je donijela razdor porodičnog jedinstva, i ima snagu da mijenja ljude i kuće. *Rđa je pala na sve pod kapom nebeskom.*⁹ Ona ruši poredak, zaboravlja tradiciju, vodi u apsurdne ratove, od ljudi pravi neljude, od junaka kukavice, od života besmisao, od riječi laž, a manifestuje se u svakom obliku promjene. Što zbog potrebe, a što iz nužde, Vasiljevići se mijenjaju. Metalni stubovi za struju se usađuju u livade koje su kao ordenje za pokazano ratno herojstvo dobili od crnogorskoga kralja, električne mašine se uvode u kuće, nove ideologije zavađaju bratsko i plemensko jedinstvo, ljudi odbacuju odlikovanja iz predašnjih herojskih vojevanja i nadniče na poslovima kojih ranije nije bilo... Sve to mijenja život i njegovu dinamiku. Međutim, s izmijenjenim životom mijenjaju se i smrti, pa Vasiljevići polako zelene i odumiru ili po svijetu u potrazi za boljim životom, ili u krevetu poraženi idejom da umiru bez slave. Ni groblje, simbol tradicije i plemenske vrline nije ostalo netaknuto. U njemu se mjesto među slavnim precima zasluživalo podjednako slavnim životom. Očevi – čuvari tradicije sada bivaju zasjenjeni blještavim sjajem novoizgrađenih grobnica neslavnih potomaka, koji su, potucajući se po svijetu, gubili obraz ali zarađivali dolare. Njihovo mjesto na groblju je stečeno porodičnim nasljeđem, a ne sopstvenom zaslugom, a izmijenjeni sistem vrijednosti koji donose u Vasiljeviće im omogućava da još za života sebi grade spomenike. Na taj će način groblje kao simbol besmrtnosti upravo pamtit i njih; one koji su napuštali porodicu i kuću, odricali se tradicije i ulišta, a ne one koji su isto ulište i njegovo groblje gradili i branili od ljudskih i prirodnih pošasti.

⁹ *Isto*, str. 64

Kao tradicija apsolutno orijentisana na uzornu prošlost, vasiljevićka logika će kategoriju budućnosti tretirati krajnje negativno¹⁰. U njoj ne može biti spasenja ni za života ni u smrti. Šuto Boškov, jedan od očeva porodice, jedini spas vidi u odlasku u Strumin, mitsko praognjište Vasiljevića. U njegovoj uobrazilji definisan kao utopija, Strumin je napušteno ulište vasiljevićkoga roda, pa je porodični prosperitet jedino moguć u njihovom ponovnom jedinstvu. Ali, do Strumina se ne može doći. On ostaje na nivou epskog fantazma i ideje o spasenju, dijametralno suprotstavljen apokaliptičnim vizijama opštega uništenja koje budućnost nagovještava. Bilo u obliku biblijskoga potopa i vatre, ili nevidljivih epidemija i bolesti, budućnost je ništavilo nepoznatog i upozorava na nestanak i plemena i kuća. Očevi umiru bez upokojenja na porodičnom groblju, njihovi potomci se odmeću u svijet, a, da poraz bude veći, vasiljevićki teren, njegovo ulište i groblje, naseljavaju oni koji tu ni po čemu ne pripadaju.

Stvaralački talenat Dragana Nikolića se ogleda ne samo u izboru i obradi tema migracije i porodičnih odnosa, već i u majstorstvu upotrijebljenih tehnika kojima razuđene i kompleksne premise uspijeva da oblikuje u homogenu cjelinu. Uzimajući obrađivane teme kao osnov klasifikacije, roman *Ulište* je porodični roman, s elementima istorijskog i psihološkog romana. Odlike istorijskog romana se pronalaze u opisivanju relativno velikog vremenskog zahvata od momenta stvaranja porodice Vasiljević do kraja pedesetih godina dvadesetoga vijeka. Imajući u vidu dužinu trajanja rivaliteta i krvne osvete među porodicama Vasiljević i Elezović¹¹, te

¹⁰ „Budućnost je crni oblak koji će sve živo da pokosi. Prema budućnosti svi hrle, iako u njoj ni za koga nema ni spasa ni nade“, u: *Isto*, str. 38.

¹¹ „Tako je počeo rat Vasiljevića i Elezovića, koji je trajao više od dvjesto godina, mnogo je glava ugrabljeno i s jedne i s druge strane. Mnogi slavni junaci natanuli su i na jednoj i na drugoj strani. Poslije je zaboravljeno zbog

uglavnom realistički prosede sa vidljivim referencijalnim vezama koje upućuju na zvaničnu istoriju Crne Gore, ovaj nivo širi konture izgrađenoga svijeta i svakako doprinosi opštem značaju teksta. Međutim, ako za tipološke parametre uzmemo korišćene pripovjedačke tehnike i ukupnu stilsko-poetičku praksu autora, roman *Ulište* je modernistički roman. Odlike modernizma se primjećuju na gotovo svim nivoima teksta. Na planu spoljašnje kompozicije, roman je sastavljen od četiri izdvojena poglavlja, ali fragmentiranost teksta je još više vidljiva na planu unutrašnje kompozicije đe se nekoliko autonomna pripovjedna plana razvijaju, prožimaju i jedan u drugom opravdavaju i realizuju. Iako se na taj način narušava linearnost pripovijedanja što, potencijalno, može da oteža čitanje, opšta reljefnost izgrađenoga svijeta biva višestruko proširena i produbljena. To je ostvareno tipično filmskim tehnikama montaže i simultanizma kojima se vješto povezuju stilski različiti i uslovno nespojivi narativi i scene. Osim toga, značajno mjesto zauzima i upotreba unutrašnjeg monologa koji, i grafički izdvojen, mijenja dinamiku pripovijedanja i poetizuje tekst. Hibridnost romana se, dakle, ogleda u uključivanju u tekst elemenata sva tri književna koda:

- Epski – ostvaren u u kombinaciji mita, legende i anegdote s jedne strane, i različitih tipova fantastike sa druge strane, u saodnosu sa savremenom zbiljom a bez jasnih granica koje ih odvajaju.

čega glave jedni drugima grabe, sad su to činili zbog junaštva i junačke slave. Svako se nadao da će u tome druge preteći, na onoga koji ugrabi najslavniju glavu prelazila je slava koju je stekao sijekući njegovu braću. Tako je svako znao za što živi, za sigurni gubitak glave, što je slavnija to su se više oko nje grabili, ali i za vitešku slavu, koja neće umrijeti dok je junaka i gusala. To stalno prelaženje slave s mrtve na živu glavu, gusle su opjevale i nijesu zaboravljale. Niko se nije bojao smrti, samo ako je ona bila prava. Život ni jednog časa ni na jednoj strani nije bio pust i uzaludan. Životi i smrti su bili dostojni gusala“, u: *Isto*, str. 102–103.

- Lirski – u upotrebi unutrašnjeg monologa i složenog lajtmotivskog sistema, koji po horizontali poetizuju tekst; uključivanju mentalnih i afektivnih asocijacija i intimne simbolike i fantastike, te specifičnoj rečeničnoj konstrukciji koja kontroliše ritam pripovijedanja.

- Dramski – u najčešće potpunom povlačenju pripovjedača iz teksta i prepuštanju slobodne riječi likovima, pri čemu primarno riječ (a ne djelovanje) služi kao osnov njihove karakterizacije.

Roman s ovakvom epskom širinom uspijeva da svakome od likova¹² pruži dovoljan prostor za opravdanje postojanja. Zbog toga bi razgovor o klasifikaciji likova zahtijevao zasebnu studiju. Valja istaći da su svi likovi slojevito definisani ličnom psihologijom, ideologijom, plemenskim sistemom vrijednosti, društvenim funkcijama koje zauzimaju u zajednici ili otklonom od njih, i jezikom. Time dolazimo do novoga bitnoga kvaliteta romana. Izvorni i nereducirani crnogorski jezik je distinktivno obilježje većine likova. On utiče na karakterizaciju i doprinosi stvaranju autentičnoga sociokulturnog kolorita djela. U tome smislu, od posebnoga značaja su likovi došljaka, koji pri povratku u svoj zavičaj sa sobom donose i distorziranu frazeologiju iz jezičkih kultura iz kojih dolaze. Isto tako, proces opšte promjene svijeta opisane u romanu se odražava i na sam jezik, pa se u jezičkoj praksi ustaljuju neologizmi pod pritiskom opšte industrijalizacije života.

Roman *Ulište* je jedno od rijetkih književnih ostvarenja koje je i motivima i temama i simbolikom apsolutno usmjereno na proučavanje crnogorskoga mentaliteta u njegovoj složenosti i ukupnosti. Vještom analizom različitih oblika kolektivne svijesti i njenih ideologija i utopija, Nikolić osvjetljuje naravi kako pojedinaca, tako i ukupne etnopsihološke zajednice kojoj oni pripadaju. Roman na taj način postaje kondenzator

¹² U romanu koji obrađuje vremenski period od preko dvjesto godina i više generacija jedne porodice prirodno ih ima izuzetno velik broj.

crnogorskoga folklora i faktografsko svjedočanstvo njegove razgradnje od vremena kad se istorija stvarala, do života poslije kraja istorije. Tradicionalni crnogorski pasatizam¹³ do danas ostaje otporan izazovima modernih ideologija i mitova, a teme migracije, složenih porodičnih odnosa i ideoloških sukoba su i dalje aktuelne odlike crnogorskoga društva. Zbog svega navedenog, Nikolić svojim djelom zaslužuje ne samo ponovna čitanja, već i mjesto u panteonu velikana crnogorske književnosti i kulture.

Bibliografija:

- Biti, Vladimir, 1992, *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb.
- Cerović, Rajko. 2014. „Sugestivni tumač nacionalnih trauma – Povodom književnog stvaralaštva Dragana Nikolića“, u: *Eseji i rasprave – Ogleđi o pojavama i ličnostima od Ratkovića do Kovača*, Cetinje: Otvoreni kulturni forum, Podgorica: Pobjeda.
- Lešić, Zdenko, 2010, *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd.
- Lotman, Jurij, 2004, *Semiosfera – U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*, Prevod: Veselka Santini i Bogdan Terzić, Svetovi, Novi Sad.

¹³ „Mentalitet koji karakteriše okrenutost prošlosti, koji susrećemo u književnom radu i književnoj teoriji, ali i u čitalačkoj publici; duhovno držanje što zazire od aktuelnih i budućih stanja stvari, pa u prošlosti vidi ‘zlatni vek’ ljudskog postojanja i sl. P. izvire iz restaurativnih ideologija, nošen reakcionarnim društvenim silama, upravljen protiv svakog oblika revolucionarne akcije u kulturnom i socijalnom životu“, u: *Rečnik književnih termina*, grupa autora, str. 530.

-
- Lotman, M. Jurij, 1976, *Struktura umetničkog teksta*, Prevod: Novica Petković, Nolit Beograd.
 - Nikolić, Dragan 2009, *Ulište*, Matica crnogorska, Podgorica.
 - Popović, Tatjana, 2007, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd.
 - Radulović, Dragan, 2013, „U traganju za domom: ‘Crnogorska trilogija Dragana Nikolića’“, u: *Godišnjak 2008/2013*, Matica crnogorska, Cetinje, str. 246–249.
 - Samardžić, Novica, 2013, „‘Crnogorska trilogija’ Dragana Nikolića“, u: *Godišnjak 2008/2013*, Matica crnogorska, Cetinje, str. 250–253.
 - Škreb, Zdenko et al, 1985, *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd.
 - Štancl, Franc, 1987, *Tipične forme romana*, Prevod: Drinka Gojković. Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad.
 - Todorov, Cvetan, 2010, *Simbolizam i tumačenje*, Prevod: Jovica Aćin. Službeni glasnik, Beograd.